

UOT 81.255.2

TƏRCÜMƏÇİ BEYNƏLXALQ KOMMUNİKASİYALARIN ƏSAS ELEMENTİ KİMİ: TARİX VƏ MÜASİRLİK

Mətanət Məmməd qızı İsmayılova
Mingəçevir Dövlət Universiteti
metanet.ismayilava@mdu.edu.az

Xülasə: Məqalə insan fəaliyyətinin spesifik növlərindən biri sayılan tərcümə işinin tarixinə və bu gününə həsr olunmuşdur. Məqalədə aparılan təhlilər nəticəsində tərcümə işinin insanın əqli və intellektual fəaliyyətinin ən qədim növlərindən biri, bütün zamanlar və xalqlar üçün daim tələb olunan xidmət sahəsi olması sübuta yetirilmişdir. Bununla əlaqədar universal ünsiyyət vasitəsi statusuna sahib olan əski və müasir dillərin tərcüməçilik tarixində rolu və əhəmiyyəti haqqında maraqlı faktlar aşkara çıxarılmışdır. Tərcümə işinin sivilizasiya tarixində icra etdiyi mütərəqqi missiyaya müvafiq qiymət verilmiş, elmi-texniki biliklərin, dini-fəlsəfi təlimlərin və dünya əhəmiyyətli mütərəqqi ideyaların yayılmasında onun müstəsna əhəmiyyəti müəyyən edilmişdir. Məqalədə, həmçinin tərcüməçi işinin beynəlxalq kommunikasiyalarda oynadığı vacib rolun məzmunu və mahiyyəti tədqiq edilmiş, ingilis, fransız, alman, ispan, rus və s. dillərin işgüzar münasibətlər sistemində və müxtəlif linqvistik kompetensiya sahibləri olan insanlar arasında qurulan ünsiyyətdə iştirakı haqqında bütün pozitiv amillər təsdiq edilmişdir. Məqalədə müasir tərcüməçinin linqvistik-mədəni, sosial-psixoloji və etik-mənəvi obrazı təsvir olunmuş, onun professional kompetensiyasını formalaşdıran əlamət və xüsusiyyətlər müəyyən edilmiş, tərcüməçi işinin müasir cəmiyyətdə mühüm faktora çevrilməsi haqqında həqiqətlərə aydınlıq gətirilmişdir. Ağır linqvistik-psixoloji bir işi icra edən tərcüməçinin və tərcüməçilik sənətinin beynəlxalq kommunikasiyaların birləşdirici komponenti, insanlar arasında müvafiq kontakt yaratmağa qadir olan vasitə kimi aktuallığını itirməməsi faktları məqalədə ön plana çəkilmişdir.

Açar sözlər: tərcümə, tərcüməçi, universal ünsiyyət vasitəsi, tərcüməçi etiketi, “lingva franka”, linqvistik müxtəliflik, tərcümə tarixi, latın dili, ingilis dili

Giriş

İnsan fəaliyyətinin hər bir növü, həmçinin hər hansı elm və ya incəsənət sahəsi konkret tarixə sahibdir. Onların hər biri bu və ya digər ictimai fenomenin nəzəri təsvirini müəyyən tarixi istiqamət üzrə formalaşdırır. İnsan fəaliyyətinin spesifik tarixə malik istiqamətlərindən biri də tərcümə işidir. Tərcümə işi haqqında tarix təsdiq edir ki, o, ən qədim intellektual fəaliyyət növü, bütün zamanlarda tələb olunan xidmət sahəsidir. Əhdi-Ətiqin (Bibliyanın 1-ci hissəsi) Birinci Kitabı “Varlıq”da (ivr. *bərēšit* – *Be-reşit*, lat. *Genesis*, - yəhudi peyğəmbəri Həzrəti Musanın ilk kitabıdır) qeyd olunur ki, Ümumdünya selindən sonra bəşəriyyət vahid dildə danışan bir xalq kimi inkişaf etməyə başlayır. İnsanlar Dəclə və Fərat çaylarının aşağı axarında Senaar adlı yerdə Babil şəhərini və Babil qülləsini (ivr. *Miqdal Babel*) inşa etməyə başlayır [6, s. 11:1-9]. Tarixin ilk göydələni sayılan Babil qülləsini inşa etməklə onlar, “yeri fəth etməmiş göyü fəth etmək” və şöhrət qazanmaq məqsədi güdürdülər. Böyük Yaradan isə insanların bu hərəkətini tanrıtanımazlıq kimi qiymətləndirir və bu yersiz layihəyə mane olmaq üçün onları fərqli dillərdə danışmağa məcbur edir. Bundan sonra artıq bir-biriləri anlamayan insanlar dünyanın dörd bir tərəfinə yayılırlar. Beləliklə, Yer kürəsində indi də davam edən linqvistik müxtəliflik bərqərar oldu [8, s.499]. Həmin vaxtdan bəri müxtəlif dillərdə danışan insanlar arasında əlaqə yaratmağa qadir olan vasitəçi (tərcüməçi) zərurəti meydana çıxmış və qlobal trendlərin cəmiyyət həyatının məzmununa çevrilməsinə, informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının misilsiz səviyyəyə çatmasına və çox sayda universal ünsiyyət vasitələrinin (ita. *lingua franka* - “frank dili” - müxtəlif dillərdə danışan insanlar arasında kommunikasiya yaratmaq məqsədilə sistematik şəkildə istifadə edilən dil, yaxud dialekt) [12, s.31] olmasına baxmayaraq, tərcüməçi amili bu gün də aktual olaraq qalır. Qeyd etmək lazımdır ki, ayrı-ayrı xalqlar və müxtəlif

dillərdə danışan insanlar arasında linqvistik uyğunluq yaratmaq işi bütün tarix boyu baş vermişdir. Bununla bağlı “*lingua franka*”ların yaradılması müxtəlif məqsədlərə (kommersiya, ticarət, dini, diplomatik, mədəni və s.) xidmət edir və onlardan ayrı-ayrı dillərdə danışan alimlər arasında bilik və təcrübə mübadiləsini təmin etmək üçün istifadə edilirdi [10, s.40-43]. Beləliklə, əsrlər boyu insan cəmiyyətində tərcüməçi xidmətinə olan ehtiyac ictimai həyatın bütün sferalarında - siyasətdə, diplomatiyada, ticarətdə, hərbi sahədə, incəsənətdə və elm sahəsində özünü büruzə verirdi. Hətta orta əsrlər dövründə tərcüməçiləri “*maarifçiliyin poçt atları*” adlandırırdılar. Bu isə tərcümə işinin sivilizasiya tarixində icra etdiyi mütərəqqi missiyanın vacibliyini bir daha təsdiq edir. Məhz tərcümə işi sayəsində elmi-texniki biliklərin, dini və fəlsəfi ideyaların, dünya əhəmiyyətli fikirlərin yayılması üçün şərait yaranmışdır.

Tərcüməçilik tarixindən: qədim Şərqdə və antik Avropada tərcüməçilik sənəti

Yuxarıda qeyd edilənlərdən belə məlum olur ki, insan fəaliyyətinin xüsusi növü olan tərcümə işinin və tərcüməçi sənətinin yaranması kökləri ilə ən qədim əyyamlara gedib çıxır. İlk professional tərcüməçilərin fəaliyyəti isə Qədim Şərqdə mövcud olmuş dövlətlər arasında müxtəlif növ (ticarət, iqtisadi, siyasi, mədəni və s.) əlaqələrin bərqərar edilməsilə əlaqədardır. E.ə. III minilliyə aid olan Misir bələyefində ən qədim tərcüməçinin təsviri aşkar edilmişdir. Qədim tarixdə adı qalmış ilk tərcüməçi isə *Tinis* (Yuxarı Misirdə, Nil çayının sol sahilində qədim şəhər) şəhərində e.ə. XIV əsrdə yaşamış baş kahin *Anhurmes* olmuşdur. Qədim Şərqdə və Antik Avropada tərcümə işləri uzun müddət yazılı qeydiyyatlar aparılmadan, yalnız şifahi formada icra olunurdu. Bu tərcüməyə olan tələbatın ilk yazıdan xeyli əvvəl yaranması ilə izah olunur.

E.ə. VI-I yüzilliklər qədim yunan tarixində yazılı tərcümələrə rast gəlinmir. Bu onunla əlaqədar idi ki, yunanlar “özgə dilləri” (barbarların dilini) öyrənmək istəmirdilər. Lakin e.ə. 285-243-cü illərdə yunan ilahiyatçı-alimləri Bibliyanı (Əhdi-Ətiq) əski yunan dilinə tərcümə etmişdilər. Romalılar isə e.ə. 280-ci ildən - *Epir* (Yunanıstanın şimal qərbində qədim əyalət) çarı *Pirrin* (lat. *Pyrrhus* - “Alovlu kürən” - e.ə. 319-272, - e.ə. 307-302 və 296-272-ci illərdə Epir çarı, Romaya qarşı apardığı müharibələrlə bağlı məşhurlaşmışdı) ordusu ilə müharibələr dövründən etibarən yunan dilində yazılan məlumatları latın dilinə tərcümə etməyə başlamışdı [11, s.448]. Qədim Roma tarixindən yadigar qalmış ilk tərcümə fraqmenti isə e.ə. 155-ci ilə aiddir. O zaman Roma senatoru Qay Atsilli yunan elçiləri ilə görüşlərdə tərəflər arasında olan ünsiyyəti tərcümə etmişdi. Bundan sonra tərcümə işi ayrı-ayrı xalqlar arasında siyasi-mədəni əlaqə vasitəsinə çevrilməyə başlamışdı. Roma tarixində yazılı tərcümə edən ilk mütəxəssis isə *Lusi Livi Andronik* (e.ə. 275-200) olmuşdu. O, Homerin “*Odisseyə*” poemasını və əski yunan dilində yazılmış digər poetik və epik əsərləri latın dilinə tərcümə etmişdi. Məhz bu tərcümələr 200 il ərzində Roma Respublikasında məktəb proqramının əsas elementi olmuşdu [1, s.92-98]. Bundan sonra yunan yazılı irsinin latın dilinə tərcüməsi işi daha intensiv xarakter almışdı. Qədim Roma dramaturqu *Publius Terentius Afer* (e.ə. 190-159) qədim yunan dramaturqlarına məxsus 100 komediyanı latın dilinə tərcümə etmişdi. Məhz ədəbi latın dilinin formalaşması onun yüksək bədii tərcümələrilə bağlı olmuşdu. Əski Romada tərcümə işinin ilk nəzəriyyəçisi kimi görkəmli Roma filosofu, natiqi, dövlət və siyasət xadimi *Markis Tullius Siseron* (e.ə. 106-43) tanınmışdı. O, tərcümə haqqında söylədiyi fikirlərində hərfi tərcüməni tənqid edir və onu “kasıb” adlandırırdı. Siseron iddia edirdi ki, tərcümə zamanı digər dillərə yalnız mətnin formasını və məzmununu deyil, həm də mənasını çevirmək lazımdır. Qədim yunan filosofları *Platonun* (e.ə. 427-347) və *Demosfenin* (e.ə. 384-322) əsərlərini tərcümə edən Siseron, eləcə də “Poeziya elmi” adlı traktatın müəllifi olan Qədim Roma ədəbiyyatının “Qızıl dövrünün” şairi *Horatsi* (lat. *Quintus Horatius Flaccus* - e.ə. 65-8) əsərlərində “tərcüməçi” mənasını verən “*interpres*” terminindən istifadə edirdilər.

Misir hökmdarı *II Ptolemey Filadelf* (e.ə. 308-245, - e.ə. 285-245-ci illərdə Ptolemeylər sülaləsindən Misir fironu) Bibliyanın mətninin qədim yəhudi dilindən yunan dilinə tərcümə edilməsi haqqında əmr vermişdi. Bu məqsədlə 12 qədim yəhudi-israil nəslinin hər birində 6 tərcüməçi dəvət olunmuşdu. Onları *Faros* (Aralıq dənizində, Misir sahillərinə yaxın ərəzidə ada) adasına gətirdilər və tərcümə prosesində onlara bir-biri ilə görüşməyi qadağan etdilər. İş başa çatandan sonra məlum oldu ki, hər tərcüməçinin (cəmi 72) təqdim etdiyi mətn bir-biri ilə tamamilə

oxşardır. Bibliyanın tərcüməsinin sözügedən versiyası dini ədəbiyyatda *Septuaginta* (lat. *Interpretatio Septuaginta Seniorum* - “Yetmiş qocanın tərcüməsi” - e.ə. III-I yüzilliklərdə İsgəndəriyyədə Əhdi-Ətiqin qədim yunan dilinə edilmiş tərcüməsinin külliyyatıdır. O, ellinistik yəhudaizmdə geniş istifadə olunsa da “Talmud iudaizmi” tərəfindən qəbul edilmir) adlanır [2, s.241-242].

Bibliyanın latın dilinə ilk tərcüməsi isə IV-V yüzilliklərdə İlliriyadan olan kilsə yazıçısı *İeronim Stridonlu* (*Sofroni Yevsevi İeronim* - 345-420) tərəfindən edilmişdi. “*Vulqata*” (lat. *Biblia Vulgata* - “Ümumi Bibliya”, Bibliyanın qədim latın dilinə tərcümə edilən ilkin variantı *Vetus Latina* adlanırdı) adlanan bu tərcümə XVI əsrdən Katolik kilsəsinin rəsmi dini kitabı hesab olunur [5, s.197-202]. IV əsrdən etibarən Bibliya həm də suriya, efiopiya, qot və s. kimi dillərə tərcümə edilmişdi. Bibliyanın qot dilinə tərcüməsi isə alman (qot) dilində yazılan ilk ədəbi əsər kimi qiymətləndirilir. Hazırda bəzi fraqmentləri qorunub saxlansa da o, “*Müqəddəs kitabın*” unikal və qiymətli variantlarından biri hesab olunur. Həmin tərcümə qot yepiskopu, qot əlifbasının banisi *Vulfilanın* (317-381) rəhbərliyi altında icra olunduğu üçün “*Vulfilanın Bibliyası*” adlanır [3, s.3-34].

İntibah, humanizm və maarifçilik dövrü mədəniyyətində tərcüməçilik ideyası

Avropada *İntibah* (fra. *Renaissance* - Avropada intellektual-mədəni cəhətdən möhtəşəm dəyişikliklərə səbəb olmuş tarixi dövr) dövründə (XIII-XVI əsrlər) tərcümə işinə münasibət dəyişir. Daha çox zadəgan mədəniyyətinə aid olan ədəbi və bədii əsərlər, siyasi, iqtisadi və mədəni xarakterli materiallar tərcümə predmetinə çevrilir. Həmin dövrün tərcüməçiləri tələb edirlər ki, tərcümə zamanı orijinal mətndə ifadə olunmuş mənanın başqa dilə köçürülməsi ilə kifayətlənmək olmaz, tərcümə edilən dildəki normaların nəzərə alınması da əsas şərt olmalıdır [7, s.471-472].

XIII əsrdən Fransada tərcüməçini “*droguement*”, “*truchement*”, İtaliyada “*drogomanno*” adlandırırdılar. Bu dövrdə latın dilində məcaz kimi istifadə olunan “*translatio*” və “*traslator*” (nəyi isə kimə isə ötürən) terminləri tədricən indi ingilis dilində istifadə edilən “*translation*” (tərcümə) və “*translateur*” (tərcüməçi) sözlərinə çevrilir. Bu gün tərcüməçi (ing. *interpreter* – şifahi tərcümə edən və yaxud *translator* - yazılı tərcümə edən) adlandırdığımız mütəxəssis “tərcümə dili” sayılan müəyyən dildə yazılı və ya şifahi mətnin başqa dildə olan yazılı və ya şifahi mətnə ekvivalent olan variantla çevrilməsini reallaşdırır.

XVIII əsrin sonlarına qədər beynəlxalq dil, universal ünsiyyət vasitəsi (lingva franka) və tərcümə dili rolunu latın dili (*lingua latina*) oynamışdı. Latın dili, həmçinin 1733-cü ilə qədər İngiltərə krallığının rəsmi dili olmuşdu. Lakin Böyük Fransa inqilabından (1789-1799) sonra əvvəl Fransada, daha sonra digər Avropa ölkələrində universitet təhsili başqa dillərdə - ingilis, fransız, alman, ispan və s.) həyata keçirilirdi. XIX əsr ərzində isə artıq latın dili dövriyyədən çıxdı və onu fransız, ingilis, alman və ispan dilləri əvəz etdi.

Müasir qlobal cəmiyyətin başlıca tərəqqi meyarlarını təşkil edən işgüzarlıq və işgüzar münasibətlər müxtəlif dillərdə danışan və partnyorluq telləri ilə bağlı olan insanların davamlı ünsiyyətini nəzərdə tutur. Lakin bu insanlar heç də həmişə bu ünsiyyəti vasitəçisiz reallaşdırma bilmir. Beləliklə, işgüzar münasibətlər zamanı fərqli dillərdə danışan partnyorlar arasında ünsiyyətin daha uğurlu olması üçün tərcüməçinin iştirakı zərurətə çevrilir. Belə situasiyalarda tərcüməçi müxtəlif linqvistik imkanlara sahib olan insanların arasında real və yaxud virtual ünsiyyətin qurulması işini icra edən vasitəçi mütəxəssis kimi çıxış edir. Tərcüməçi yazılı və yaxud şifahi (sinxron) şəkildə başqa dillərdə olan yazılı, yaxud şifahi mətni (sinxron söhbəti) onun konkret dillərdə olan ekvivalentinə çevirməklə tərəflər arasında müvafiq kontakt yaradır. Dövrün tələblərinə uyğun olaraq, belə mütəxəssis müvafiq təmayüllü ali təhsilə (ali tərcüməçi təhsili və yaxud daha geniş filoloji təhsil) malik olmalıdır. Spesifik sahələrin mənsubları olan şəxslər arasında olan söhbəti tərcümə etmək üçün isə adətən müvafiq sahədə (iqtisadi, hüquqi, texniki və s.) ali təhsili olan, ünsiyyət qurulan dilləri yüksək ədəbi səviyyədə bilən, linqvistik və tərcüməçi hazırlığı olan mütəxəssislərin (iqtisadçı, hüquqşünas, mühəndis, həkim və s.) xidmətindən istifadə olunur. Qeyd edək ki, XX əsrin sonlarından etibarən tərcüməçilər daha effektiv və obrazlı tərcümələr etmək üçün avtomatlaşdırılmış elektron tərcümə sistemindən istifadə etmək imkanı qazandılar [4, s.173-190].

Tərcüməçilik müasir işgüzar münasibətlər sistemində

Bu gün işgüzar münasibətlər sistemində, əsasən şifahi (sinxron və ardıcıl) tərcümədən istifadə edilir. Lakin şifahi tərcümə (ing. *oral interpreting* və ya *oral translation*) bədii nitqin başqa dilə çevrilməsi işində tətbiq olunmur. Ondan istifadə yalnız işgüzar və siyasi danışıqlar prosesində, müşavirələrdə, konfranslarda (ing. *conference interpreting*) və s. məqbul sayılır. Burada tərcümə *ardıcıl* (ing. *consecutive interpreting* - şifahi tərcümənin bir formasıdır - bu zaman tərcüməçi ifadə olunan nitqi başqa dilə, nitq başa çatandan sonra və ya onun ayrı-ayrı hissələrində pauzalar zamanı, ardıcıl olaraq çevirir) və sinxron (ing. *simultaneous interpreting* - şifahi tərcümənin olduqca mürəkkəb və çətin formasıdır - bu zaman tərcüməçi ifadə olunan nitqi müvafiq dilə sinxron şəkildə tərcümə edir) tipli ola bilər. Müşavirələrdə və konfranslarda istifadə edilən ardıcıl tərcümə zamanı tərcüməçi nitq söyləyənin öncədən ona təqdim olunmuş çıxışının bütöv mətnindən və ya özünün tərtib etdiyi konspektlərdən istifadə edir. Bu zaman tərcüməçi *stenografiyanın* (ing. *stenography* - yun. *steno* - dar, sıx və *graphy* - yazı - şifahi nitqi tez bir zamanda qeyd etməyə imkan verən və xüsusi işarələrin, ixtisar və qısaltmaların köməyi ilə tərtib olunan yazı) xüsusi növü olan “sürətli tərcümə yazısından” istifadə edə bilər. Ardıcıl tərcümə zamanı tərcüməçi orijinal mətni çox dəqiqliklə yadda saxlamağı bacarmalıdır (söyləniləcək nitq əvvəldən məlum olmayanda) [9, s.26-34]. Şifahi-sinxron tərcümə zamanı yalnız linqvistik vasitəçi rolu oynayan tərcüməçi özünün şəxsi fikrini ifadə etmək imkanına malik deyil. Lakin o, həm tərcümə etdiyi mətni, yaxud ifadələrin məzmununu iki və daha çox dildə, mütləq şəkildə dəqiq təənnüm etməyi, həm də onların spesifik “emosional rənglərini”, danışanın nitq üslubunu, hətta söylənilən nitqin və yaxud deyilən ifadənin tempini və vurğu quruluşunu təsvir etməyi bacarmalıdır. Bu tərcümə zamanı tərcüməçi nitq söyləyənin sözlərini və ifadələrini minimal pauza çərçivəsində başqa dilə çevirdiyi üçün ondan böyük intellektual gərginlik və bütün əqli və linqvistik imkanlarının səfərbər edilməsi tələb olunur. Bu minvalla tərcüməçi eyni vaxtda həm nitq söyləyənin ifadələrini dinləməli, yazılı mətnə istinad etmədən onları fikrində müvafiq dilə çevirməli, əsas fikri tərcümə edilən dildə son dərəcə aydın tərzdə formalaşdırmalı və tərcümə edilən nitqi çox dəqiq ifadə etməlidir. İşgüzar görüşlərdə və kiçik miqyaslı tədbirlərdə tərcüməçi ünsiyyətdə olanların və nitq söyləyənin yanında olur. Böyük tədbirlərdə isə o, səsə qarşı izolə olunmuş xüsusi kabində oturur. Onun tərcümə etdiyi nitq dinləyicilərə xüsusi yayım sistemi və qulaqcıqlar vasitəsi ilə ötürülür. Beynəlxalq tədbirlərdə (məsələn, BMT tədbirləri, Davos yığıncaqları və s.) müxtəlif dillərdə danışan nümayəndələr iştirak etdiyi üçün söylənilən nitq eyni vaxtda bir neçə dilə tərcümə olunur və bunun üçün prosesə çoxlu sayda tərcüməçilər cəlb edilir.

Müasir işgüzar münasibətlər sistemində yazılı tərcümə (ing. *written translation*) insan fəaliyyətinin bütün sferalarına aid edilə bilər. Ənənəvi olaraq, yazılı tərcüməçilər dövlətlər arasında bağlanmış ticarət-iqtisadi və siyasi müqavilələrin mətnini tərcümə etməklə məşğul olurdular. Bu gün isə yazılı tərcüməçilər ictimai-siyasi, kommersiya, texniki, maliyyə, tibb, həmçinin bədii və elmi yaradıcılıq sahələrində çalışır. Tərcüməçilik işinin müasir cəmiyyətdə olduqca vacib amilə çevrilməsini 1991-ci ildə “*Tərcüməçilərin Beynəlxalq Federasiyası*” (ing. *International Federation of Translators - FIT*) tərəfindən *Beynəlxalq Tərcüməçi Gününün* (ing. *International Translation Day*) təsis olunması da sübut edir. Beləliklə, hər il sentyabr ayının 30-da Bibliyanı (“*Biblia Vulqata*” - Ümumi Bibliya) ilk dəfə olaraq latın dilinə tərcümə etmiş illiriyalı (qədimdə Balkan yarımadasında yaşamış xalq idi) *Müqəddəs İyeronim Stridonlunun* (tərcüməçiliyin müqəddəs himayədarı hesab olunur) ölüm günü Beynəlxalq tərcüməçi günü kimi qeyd olunur.

Bu gün artıq xarici ölkələrin nümayəndələri ilə çoxsaylı kontaktlar gündəlik təcrübəyə çevrilmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, beynəlxalq danışıqlarda iştirak edənlərin ünsiyyəti çox vaxt tərcüməçinin iştirakı olmadan da keçə bilər. Xüsusilə də geniş yayılmış dillərdə (ingilis, fransız və alman) ünsiyyət qurulması zamanı, adətən tərcüməçi zərurəti yaranmır. Lakin bəzi dillərdə ünsiyyət qurulan zaman, adətən tərcüməçiyə kəskin ehtiyac duyulur. Bu isə ərəb, çin, koreya, fin və s. dillərdir.

İşgüzar danışıqlarda iştirak edən tərəflərin heyətində bir və ya bir neçə tərcüməçi təmsil olunur. İşgüzar görüşlərdə və danışıqlarda tərcüməçilər spesifik vəziyyətdə olurlar. Beləki bir tərəfdən onların xidmətinə fəvqəladə ehtiyac duyulur, məhz buna görə onlar ünsiyyətin əsas

iştirakçısı hesab olunur. Digər tərəfdən isə onların prosesdə iştirakı nə qədər zərurət olsa da bu nəzər-diqqətdən kənar qalmalıdır. Çünki tərcüməçi işgüzar danışıqların müstəqil (sərbəst) iştirakçısı deyil və o, ünsiyyət prosesinə (gedişinə) təsir edən “alət” kimi qiymətləndirilir.

Bu gün işgüzar sferada mövcud olan etik normalar danışıqlarda iştirak edənlərdən çox qısa və sadə cümlələrdən istifadə etmələrini tələb edir. Ünsiyyət zamanı, məcazlardan, atalar sözlərindən və zərb-məsəllərdən istifadə edilməsi istisna olunmalıdır. Bəzi hallarda tərcüməçi cümlənin mənasını anlamır və onu təkrar soruşmalı olur. Belə hallarda tərcüməçiyə narazılıq ifadə etmək lazım deyil. Əks halda isə bu onun işinin keyfiyyətinə mənfi təsir göstərə bilər. Əvvəlcədən tərcüməçiyə qarşıdakı danışıqların materiallarını, çıxış edəcək şəxslərin siyahısını vermək, onu mövzu ilə tanış etmək, tədbirin keçirilməsinə daha ciddi və dolğun hazırlaşmaq üçün şərtidir.

Adətən işgüzar danışıqlar zamanı tərcüməçi tərcümə etdiyi şəxsin sol tərəfində dayanır. Danışıqlar masa arxasında keçirilirsə, o zaman tərcüməçi nitqini tərcümə edəcəyi şəxsin arxa tərəfində, azacıq kənar əyləşməlidir. İşgüzar münasibətlərdə iştirak edən bütün subyektlərin tərcüməçiyə münasibəti həssas və nəzakət qaydalarına uyğun olmalıdır. Onlar ağır linqvistik və psixoloji bir işi icra edən tərcüməçiyə yüksək qayğı göstərməli, ona hörmətlə yanaşmalı və danışıqların sonunda ünsiyyətdə köməyə görə personal təşəkkürlərini bildirməlidirlər. Mahir tərcüməçi isə “danışıqlarda görünməməli” və işini elə səviyyədə yerinə yetirməlidir ki, sanki iştirakçılar öz doğma dillərində ünsiyyət qururlar.

Qeyd etdiyimiz kimi beynəlxalq səviyyəli işgüzar münasibətlərdə tərcüməçinin rolu və onun əməl etdiyi işgüzar etik normaları mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Qlobal arenada xarici partnyorlar ilə aparılan danışıqlar və söhbətlər zamanı ən başlıca məsələ ünsiyyət üçün doğru dilin seçilməsidir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, beynəlxalq münasibətlər sistemində hər bir professional xarici partnyorlarının ana dilini mükəmməl bilsə belə, tərcüməçi xidmətlərindən istifadə etməyi üstün tutur və bu da təsadüfi deyil. Bu zaman söylənilən fikir dinləyən tərəfə iki dəfə (partnyorun və tərcüməçinin dilindən) çatdırıldığı üçün, partnyorun ifadələrini daha dəqiq anlamaq, onu analiz etmək, dərk etmək və qiymətləndirmək üçün əlavə vaxt və imkan yaranır.

Beynəlxalq münasibətlər sistemində çalışan professional tərcüməçi, təkcə filoloq deyil, həm də ölkəşünas, başqa xalqların özəl mədəni ənənələrini, onların xarakterik xüsusiyyətlərini dərinlən bilən mütəxəssis olmalıdır. Belə biliklər tək tərcüməçi vəzifəsini uğurla icra etməyə deyil, həm də partnyorlar arasında qarşılıqlı etibar və inam atmosferi yaratmağa imkan verir. Tərcüməçinin belə, olduqca yüksək təşəkküllü səviyyəsi başqa xalqların və mədəniyyətlərin nümayəndələri ilə əlaqələr zamanı xüsusilə həlledici rol oynayır. Belə ki, çox sayda xalqların dünyagörüşü, etik-mənəvi xüsusiyyətləri və bununla əlaqədar onların istifadə etdikləri işgüzar protokolun və etikətin özəllikləri Qərbdə (Avropa, ABŞ və s.) qəbul olunmuş standartlardan əhəmiyyətli dərəcədə fərqli olur. Qeyd etmək lazımdır ki, tərcüməçinin fəaliyyəti beynəlxalq səviyyəli diplomatik əlaqələrlə bağlı olanda onun məsuliyyəti daha da artır. Belə ki, sözügedən sahədə çalışan tərcüməçilər beynəlxalq münasibətlər sistemində tələb olunan geniş biliklərə və məlumatlara malik olmalı, həm öz ölkələrində, həm də ünsiyyətdə iştirak edən partnyorların ölkələrində mövcud olan sosial-iqtisadi və ictimai-siyasi situasiya haqda məlumatlı olmalıdır.

Diplomatiya sahəsində tərcümələr ilə məşğul olan mütəxəssisin məsuliyyəti bu sahənin spesifik xarakterinə uyğun olaraq ikiqat artır. Bu səbəbdən sözügedən sahədə tərcümə işini həyata keçirən şəxslər müəyyən sxem üzrə işləyir. Burada birinci və ən əsas qayda *punktual* (lat. *punctum* – nöqtə - fəvqəladə səliqəsi və dəqiqliyi ilə seçilən insan xarakterinin bir cizgisi, qaydalara davamlı əməl olunması) olmaqdır. Qeyd etmək lazımdır ki, Qərb mədəniyyətində (Almaniya bu baxımdan istisna təşkil edir, bu ölkədə hər hansı gecikmə halı qınaq obyektinə çevrilir) üzürlü səbəblərə görə 10-15 dəqiqə gecikmək məqbul sayılır. Lakin bir sıra Qərb ölkələrində punktuallıq cəmiyyətin ən vacib tələbi kimi qiymətləndirilir. Məsələn, İsveçrədə punktuallıq milli xarakterin əsas əlaməti hesab olunur. Maraqlıdır ki, bu ölkədə, həm görüşə gecikmək, həm də görüş yerinə vaxtından əvvəl gəlmək, eyni səviyyədə qəbul edilməz sayılır. Lakin beynəlxalq münasibətlər sistemində tərcüməçinin təyin olunmuş görüş yerinə və yaxud tədbirin keçiriləcəyi yerə vaxtından əvvəl gəlməsi nəinki məqbul sayılır, həm də arzu olunan sayılır. Bu, mütəxəssisə görüşün keçiriləcəyi yer

və görüşün iştirakçıları ilə daha yaxşı tanış olmaq, ünsiyyət üçün zəruri olan bütün detalları dəqiqləşdirmək, iştirakçıların siyahısını (titul, ad, vəzifə və s. göstərilməklə) tərtib etmək imkanı qazandırır.

Beynəlxalq səviyyələrdə keçirilən işgüzar və diplomatik tədbirlərdə iştirak edən hər bir tərcüməçinin xarici görkəminin, qiyafəsinin (libas) və onları tamamlayan bütün aksesuarların adekvat olması və estetik tələblərə cavab verməsinin də çox mühüm əhəmiyyəti var. Bundan əlavə tərcüməçi iş prosesində mimikası və jestikulyasiyası haqqında da unutmamalıdır. Düz (şax) qamət, inamlı baxış, sakit, təmkinli nitq uğurlu işgüzar insanın, xüsusilə də tərcüməçinin əsas əlamətləri hesab olunur. Beynəlxalq münasibətlər sistemində diplomatik və kommersiya sirlərinin saxlanılmasına son dərəcə ciddi riayət etmək, tərcüməçinin üzərinə götürdüyü vacib öhdəliklərdən biri hesab olunur. Hətta ünsiyyət zamanı tərəflər konfidensiallığı qorumaq üçün tərcüməçidən yazılı qeydiyyata aparılmamasını xahiş edə bilərlər.

Qeyd etmək lazımdır ki, beynəlxalq münasibətlər çərçivəsində həyata keçirilən tərcümə işləri zamanı rəsmi prosedurlar arasında fasilələr veriləndə, *kuluarlarda* (fra. *couloir* - dəhliz, koridor) və "*a la furşet*" (fra. *à la fourchette* - tez, tələsik, fra. *fourchette* - "çəngəl" - əsasən, yüngül yeməklərdən və içkilərdən ibarət olan ayaqüstü qəlyanaltı) qəbulu zamanı tərcüməçi danışıq apararı şəxsi müşayiət edir, əcnəbilərin nitqini onun anladığı dilə çevirir və bir qayda olaraq, müşayiət etdiyi şəxsdən yarım addım arxada mövqe tutur. Əgər danışıqlarda iştirak edən bir nümayəndə heyətinin tərkibində və yaxud tərcüməçilər arasında qadın varsa, mütləq qəbul edən tərəfdə də qadın nümayəndələr və tərcüməçilər olmalıdır. Bununla belə, unutmaq olmaz ki, fərqli mədəniyyətlərdə qadınlara münasibətlə bağlı mövcud etiketin xüsisyyətləri müxtəlif olur (məsələn, işgüzar görüşdə Polşa qadınlarını salamlayarkən, onların əlini öpmək vacib sayılırsa, amerikalı işgüzar qadın bu cür münasibəti özü üçün təhqir hesab edə bilər). Buna görə də tərcüməçilər müxtəlif mədəniyyətlərin mənsubları olan insanların spesifik milli xarakterini təənnüm edən özəlliklər haqqında təmsil etdiyi tərəfi mütləq məlumatlandırmalı və vəziyyətin bütün incəliklərini onlara əvvəlcədən izah etməlidir. Bir vacib məqamı da qeyd edək ki, beynəlxalq danışıqlar zamanı etiket qaydalarına uyğun olaraq, tərcüməçilərin sayı və cinsi tərkibi əvvəlcədən müəyyənləşdirilir. Məsələn, diplomatik və işgüzar danışıqlarda iştirak edən tərəfin lideri görüşə həyat yoldaşı və yaxud onu müşayiət edən xanımla gəliirsə, o zaman tərcüməçilərin sayı, ən azı iki nəfər olmalı və onlardan biri mütləq qadın olmalıdır. Əcnəbi nümayəndə heyətinin başçısının titulu nə qədər yüksək olarsa, onun təqdimatı da bir o qədər davamlı olmalıdır. Vizit kartlarının təqdimatı zamanı tərcüməçi təqdim olunanın adını və soyadını yüksək səslə ifadə etməlidir. Pauzalar zamanı isə tərcüməçi səslənmiş mətnə əlavə hər hansı ifadə işlətməməli və artıq tərcümə olunmuş mətni yenidən təkrar etməməlidir. Masa arxasındakı söhbətləri tərcümə edərkən, tərcüməçinin əlləri masanın üstündə olmalı, o, əllərilə hər hansı jestlər etməməli, hətta qələmi belə barmağında fırlatmamalıdır. Bir incə məqamı da xüsusi olaraq vurğulamaq lazımdır ki, diplomatik danışıqlarda tərcüməçiyə bu və yaxud digər səviyyədə diplomatik səlahiyyətlər verilsə, o, tərcümə etdiyi mətnə müvafiq korreksiyalar etmək hüququ qazanır.

Nəticə

Qlobal tendensiyalarla müşayiət olunan müasir dövrdə fərqli mədəniyyətlərin linqvistik baxımdan davamlı inteqrasiyasına, "*universal ünsiyyət vasitəsi*" statusuna malik olan dillərin (ingilis, fransız, alman, ispan və s.) öyrənilməsi dinamikasına baxmayaraq, tərcüməçilik sənəti yenə də beynəlxalq kommunikasiyanın predmeti və insanlar arasında kontakt yaratmağa qadir olan vasitə kimi özünün fəvqəladə aktuallığını itirmir. Bu isə sözügedən mühüm işin nəzəri və praktiki əsaslarının durmadan təkmilləşdirilməsini, onun müasir dövrün texniki və intellektual tələblərinə maksimum uyğunlaşdırılmasını tələb edir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Albrecht M. von. Geschichte der römischen Literatur. Von Andronicus bis Boethius. 2. verbesserte und erweiterte Auflage. München, 1994.- pp. 92-98

2. Армстронг А.Х. Истоки христианского богословия. Введение в античную философию. СПб., 2016. С. 241-242
3. Artūras Ratkus. Greek ἀρχαίρευς in Gothic translation // NOWELE. North-Western European Language Evolution. -2018-04-05. -Vol. 71, iss. 1. pp. 3-34
4. Claudio Fantinuoli (2016), Specialized Corpora from the Web and Term Extraction for Simultaneous Interpreters. // Baroni, Bernardini, WaCky! Working Papers on the Web as Corpus, pp. 173-190
5. Clifford, Richard J. The Authority of the Nova Vulgata: A Note on a Recent Roman Document // Catholic Biblical Quarterly. - 2001. - Vol. 63. - P. 197-202
6. Beşkitab. I Kitab. Varlıq. 11: 1-9
7. Власов В.Г. Возрождение // Новый энциклопедический словарь изобразительного искусства. В 10 т. - СПб.: Азбука-Классика. -Т. II, 2004. -С. 471-472
8. JacobNeusner, editor. Religious Foundations of Western Civilization: Judaism, Christianity, and Islam. - 2010. - P. 499
9. Johnson N.F., Jajodia S. Exploring Steganography: Seeing the Unseen, IEEE Computer, - 1998, - vol. 31, no. 2, pp. 26-34
10. Nye, Mary Jo. Speaking in Tongues: Science's centuries-long hunt for a common language // Distillations : journal. - 2016. - Vol. 2, no. 1. - P. 40-43
11. Плутарх. Пирр и Гай Марий // Сравнительные жизнеописания / перевод с греческого В.А. Алексеева. - М.: Альфа-книга, 2014. - С. 448. - 1263 с.
12. Viacheslav A. Chirikba, «The problem of the Caucasian Sprachbund» in Pieter Muysken, ed., From Linguistic Areas to Areal Linguistics, 2018, - p. 31

INTERPRETER AS THE MAIN ELEMENT OF INTERNATIONAL COMMUNICATIONS: HISTORY AND MODERNITY

M. Ismayilova

Mingachevir State University

Abstract: *The article is devoted to the history and present day of translation as one of the important and specific forms of human activity. As a result of the analyzes carried out, the work of a translator is assessed as one of the most important types of mental and intellectual activity of a person, and it is presented as an area of service that is in demand for all times and peoples. In this regard, interesting facts have been discovered about the role and significance of ancient and modern languages, which have the corresponding status of a universal means of communication in the history of translation. The article also gives an appropriate assessment of the progressive role of translation in the history of civilization, determines its exceptional importance in the dissemination of scientific and technical knowledge, religious and philosophical teachings and the main progressive ideas of world significance. The essence and content of the important role that translation plays in international communications have been studied and positive factors have been approved about the participation of English, German, Spanish, French and other languages in the system of business communications, in communication between people with different linguistic competencies. The article also depicts the socio-cultural and moral-ethical image of a modern translator, defines all the characteristic features and signs that form his professional competence, and clarifies the true essence of the transformation of translation into a necessity in modern society. The article brings to the fore the fact that the translator's profession remains relevant, which implements hard mental and psychological work and is able to be the subject of international communication, as well as a means that can create verbal contact between people.*

Keywords: *translation, translator, universal way of communication, translation etiquette, lingua franca, linguistic diversity, history of translation, Latin, English*

ПЕРЕВОДЧИК КАК ОСНОВНОЙ ЭЛЕМЕНТ МЕЖДУНАРОДНЫХ КОММУНИКАЦИЙ: ИСТОРИЯ И СОВРЕМЕННОСТЬ

М.М.Исмайылова

Мингячевирский государственный университет

Резюме: *Статья посвящена истории и сегодняшнему дню переводческого дела, как одному из важных и специфических форм деятельности человека. В результате проведенных анализов работа переводчика оценена как один из важнейших видов интеллектуальной и умственной деятельности человека и она представлена как область обслуживания, востребованного для всех времен и народов. В связи с этим обнаружены интересные факты о роли и значении древних и современных языков, имеющих соответствующий статус универсального средства общения в истории перевода. В статье также дана адекватная оценка прогрессивной роли переводческого дела в истории цивилизации, определено его выдающееся значение в распространении научно-технических знаний, религиозно-философских учений и главных прогрессивных идей всемирного значения. Исследована сущность и содержание той важной роли, которую переводческое дело играет в международных коммуникациях и утверждены высокие позитивные факторы об участии английского, немецкого, испанского, французского и др. языков в системе деловых коммуникаций, а также в общении между людьми, имеющими разнообразные лингвистические компетенции. Кроме этого, в статье изображен социально-культурный и нравственно-этический образ современного переводчика, определены главные черты и признаки, формирующие его профессиональную компетенцию и уточнена истинная суть превращения переводческого дела в необходимость в современном обществе. В статье на передний план выставлены реальные факты о чрезвычайной актуальности профессии переводчика, реализующей тяжелую умственно-психологическую работу, способной быть связующим компонентом международной коммуникации и средством, способствующим создать словесный контакт между людьми.*

Ключевые слова: *перевод, переводчик, универсальный способ общения, переводческий этикет, «лингва-франка», лингвистическое разнообразие, история перевода, латинский язык, английский язык*

Elmi redaktor: fil.f.d., dos. M.İsmayılov

Çapa təqdim edən redaktor: tar.f.d., dos. N.Zeynalov

Daxil olub: 19.02.2024

Çapa qəbul edilib: 26.02.2024